

PELLE JÁNOS*

Tömeggyilkosság Kőszegen és a „felelősségre vonás”

Az 1939. évi II. törvénycikk alapján létrehozott, a magyar állampolgárságú zsidókat foglalkoztató munkaszolgálathoz hasonló intézmény nem létezett sem a náci Németországban, sem a Wehrmacht által megszállt Kelet-Európában, sem pedig a Hitler szövetségeseiként a Szovjetunióknak hadat üzent országokban. 1940-től 1944. március 19-éig, Magyarország német megszállásáig, a munkaszolgálatra behívott katonaköteles zsidó férfiak belföldön és a hadművelleti területen egyaránt szolgálatot teljesítettek. Összlétszámuk, a nemzeti kisebbségek tagjaival és a politikailag megbízhatatlannak ítélttel együtt, több százezer főt tett ki. Annak a mintegy 50 ezer zsidó férfinak, akit 1942 nyarán hívtak be, és akit a II. magyar hadsereg tagjaként a Donhoz vezényeltek, szörnyű sors jutott osztályrészül. Ugyanúgy, mint ahogy azoknak is, akik katonai munkásszázadok tagjaként, német alárendeltségben, 1943 júliusától kezdve a szerbiai Borban és környékén rézbányákban és vasútépítésen dolgoztak. Az Ukrajnában és Szerbiában dolgozó munkaszolgálattalokról viszonylag sokat tudunk. Jóval kevésbé ismertek a munkaszolgálattal századok végső megpróbáltatásai. Soruk a nyilas uralom alatt, 1944 novemberétől 1945 márciusáig teljeseedett be, amikor már Magyarországon folytak a második világháború harcai.

A vasúton Hegyeshalomba szállított munkaszolgálattal századok tagjai közül azok voltak a szerencsésebbek, akiket egyenesen Bergen-Belsenbe szállítottak más, Budapestről deportált zsidókkal együtt. A német táborban ugyanis ekkor már nagyobb volt a túlélés esélye, mint a Ligetfaluban, Kőszegen, Hidegségen, Balfon, Harkán, Ágfalván, Sopronkeresztúron, Sopronbánfalván, Kópházán, Fertőrákoson, Nagycenken, Hidegségen és más településeken rögtönözve felállított munkatáborokban. Itt olyan ismert írókat gyilkoltak meg, mint az addig „védett” századokban szolgáló Szerb Antal, Halász Gábor vagy Sárközi György. Kőszegen volt deportált K. Havas Géza újságíró és Fenyő László költő is, akik már a tábor kiürítése után haltak meg. Szita Szabolcs *Halálérőd* című könyve, mely megjelenése idején, 1989-ben, felhívta a figyelmet a magyar holokauszt e kevésbé ismert fejezetére, alapjában véve a túlélők vallomásaira (a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság, a DEGOB által felvett jegyzőkönyvekre) és töredékes levéltári iratanyagra épült. Nem teszi lehetővé a táborokon belüli viszonyok rekonstrukcióját, ahogy a kapcsolatokét sem, mely a foglyokat őreikhez, a helyi hatóságokhoz és a polgári lakossághoz fűzte.

Az 1944. október 15-ével, Szálasi Ferenc hatalomátvételével kezdődött, és a világháború végéig terjedő időszakban zajlott le a magyar holokauszt. Ekkor mind az áldozatok, mind a gyilkosok többsége magyar állampolgár volt, és a korabeli társadalom felelőssége, illetve előítéletessége még nyilvánvalóbb volt, mint a jóval több embert, mintegy 437 ezer vidéki zsidót érintő tavaszi és kora nyári deportálás idején. A két tragikus eseménysorozat, az 1944 tavaszi és kora nyári és az 1944–1945-ös, egymástól elkülönülten, más politikai és katonai viszonyok között zajlott, sok tekintetben mégis hasonló volt: senki és semmi nem zavarta meg, a lakosság nem tanúsított ellenállást, a külföld pedig közönyösen szemlélte a tragédiát. A későbbi, improvizáltnak nevezhető népiirtás sok tekintetben magyarázatot nyújt a precízen megszervezett előbbire, és megvilágítja a vidéki településeken élő többség viszonyát a zsidó kisebbség tragédiájához. Az 1944. november elejétől egészen 1945. március végéig tartó tömeggyilkosságok áldozatainak többsége már nem a zsidó nők, gyerekek és öregek, hanem a munkaszolgálattal férfiak közül került ki. Ellentétben a kelet-európai tapasztalatok alapján, német precizitással szervezett deportálással, szervezetlen, brutális

* ORCID: 0009-0009-9355-3117.

és sok tekintetben rögtönzött volt, bizonyos tekintetben hasonlított a fővárosi nyilas terrorhoz. Ám ez Budapesten viszonylag rövid ideig tartott, már ellenállásba ütközött és kevesebb áldozatot követelt.

A mai magyar-osztrák határ térségében az SS, illetve a Sondereinsatzkommando csak „mellék-szereplő” volt, a szervezeti kereteket a térségben a Délkeleti Falat, illetve a Birodalmi Véderődöt (Südostwall, Reichsschutzstellung) építtető Wehrmacht biztosította. Bár a háborúnak ebben az utolsó, zűrzavaros szakaszában is Eichmann és bécsi munkatársai gondoskodtak a zsidók szállításhoz szükséges vasúti szerelvényekről, a „végső megoldás” ekkor már nem szerepelt a náci Németország politikai céljai között. A mintegy húsz-harmincezer áldozat részben az alultápláltság, a fertőző betegségek, a hideg és a kimerültség következtében halt meg, részben pedig azért, mert az SS-ekből álló őrség, illetve a helyi lakosság soraiból toborzott nyilas önkéntesek agyonverték, illetve agyonlőtték őket.¹

A polgári lakosság nem csak Magyarországon vett részt a zsidók legyilkolásában. Ugyanez történt a balti országokban, Lengyelországban, Nyugat-Ukrajnában, Romániában, Horvátországban a háború elején, 1941-ben. Figyelemre méltó viszont, hogy nálunk a világháború utolsó évében került rá sor, amikor már minden józanul gondolkodó ember számára nyilvánvaló volt, hogy a hitleri Németország katonailag alulmarad a szövetségesekkel szemben. Az antiszemita bűnbakképzés és a cinikus politikai uszítás még az utolsó hónapokban és hetekben, a nyilvánvaló összeomlás küszöbén is felszínre tudta hozni és tettekre tudta váltani a legdurvább és legpusztítóbb emberi ösztönöket.

A nyugat-magyarországi helyszínek közül Kőszeget emeljük ki, és vizsgáljuk részletesebben, mégpedig két okból. Egyrészt azért, mert eddig ismeretlen dokumentumok állnak rendelkezésünkre, melyeket a történészek a városban történt tragikus eseményekkel kapcsolatban eddig nem hasznosítottak. Új levéltári forrás annak a rendőrségi vizsgálatnak, majd pernek az anyaga, melyet, dr. Rubányi Imre, a legnagyobb kőszegi munkatábor deportált orvosa ellen indítottak 1945 augusztusában. Kőszeg azért is érdekes, mert az ottani tragédiának volt egy tragikus epilógusa is. Erre a szomszédban, de már Ausztriában, Rechnitzen (Rohonc) került sor, ahol Batthyány Margit grófnő birtokán, 1945. március 23-ról 24-re virradóra, száznolcva, más források szerint kétszáz, vasúton átszállított magyar zsidó munkaszolgálatost mészároltak le. A tragikus eset viszonylag ismert, történetileg és irodalmilag feldolgozott, szabadtéri múzeumnak beillő emlékmű is megőrökíti.

Kőszeg a második világháború utolsó hónapjaiban, Sopronnal és Szombathellyel együtt, a nyilas kormányzat központja volt. A náci Németország utolsó szövetségese, Szálasi Ferenc „nemzetvezető”, egy ideig a város környékén, Velemben, egy lefoglalt villában lakott, és 1944. december 29-től 1945. március 12-ig az itt kialakított óvóhelyen őrizték a Szent Koronát is. Kőszeg, Szombathely és Sopron térségébe (ezt a nyilasok Gyepű II-nek nevezték) több mint százezren menekültek az előre nyomuló szovjet hadsereg elől. Kőszeg lakosságát ebben az időben legalább a duplájára duzzasztották a háborús menekültek. Az 1941-es népszámlálás adatai szerint 10321-en laktak a városban, viszont 1944 decemberében a menekültekkel, a betelepítettekkel és a zsidó internáltakkal együtt 21.778 főre szaporodott a népesség. Ebből a magyar katonaság 1600 fő, a német katonaság 523 fő, a

¹ A nyugat-magyarországi holokauszt áldozatainak húsz-harmincezres száma becsült adat. Ennél kisebb szám egyetlen szerzőnél sem fordul elő, mások harminc-negyvenezerre becsülik az emberveszteséget, a hegyeshalmi „halálmenetek” áldozataival együtt. De még a kőszegi áldozatok számát sem lehet pontosan megállapítani. A hivatalos veszteségadat 2500 fő, ami, ha elfogadjuk, hogy mintegy 5000-en voltak a két nagyobb táborban és más kisebb szálláshelyeken, azt jelenti, hogy Kőszeg minden második munkaszolgálatos élte túl. Tolnai László *Kőszegi végállomás* (Budapest, 1947) című visszaemlékezésében 1000–1500 halottat említ, a helybeliek 800-ra becsülték az áldozatokat. Gyöngyös Endre, a város polgármestere, 1945. június 15-én, kb. 2000 megölt zsidóról beszélt. Azokat, akik életben maradtak, a németek a szovjet csapatok közeledtekor vasúton elszállították, illetve gyalogmenetben hajszolták Németországba. Ahogy erről Hruza Judit beszámolt, 1945. április hetedikén, Eisenarz mellett, az őreik, hogy „megszabaduljanak tőlük”, egy szűk szurdokban vagy negyven percig lövöldöztek a foglyokra, és itt mintegy ötszázan haltak meg. Az ausztriai halálmenetről *Alles Sweigen!* (Mindenki hallgasson!) címmel 1993-ban dokumentumfilmet forgattak. A Michael Zuzanek által rendezett filmben, amit később a Magyar Televízió is bemutatott, Hruza Judit is szerepelt. A túlélők végül Mauthausenbe, Gunskirchenbe és melléktáboraikba jutottak, ahol kicsi volt az esély az életben maradásra. Így a kőszegi deportáltak közül legföljebb 800-an, 1000-en érték meg a felszabadulást. Vagyis legjobb esetben csak minden ötödik vészelte át a megpróbáltatásokat. Ez az arány érvényes az összes munkaszolgálatosra és civilre is, akiket a Józsefvárosi pályaudvaron kerítettek hatalmukba a nyilasok, és Nyugat-Magyarországra kerültek.

HM Vezérkar 750 fő, a Fővezérség 600 fő, a Nemzetvezető katonai irodája 350 fő, a miniszterelnökség 700 fő, zsidó munkaszolgálatos 5000 fő.²

Ezek az adatok azt mutatják, hogy a nyugodt, a kormányzóhoz hagyományosan hű kisvárosban, 1944 végére, nagy számban jelentek meg radikálisan nacionalista és antiszemita emberek, akik Horthyt a sikertelen „kiugrás” után árulónak tartották. Köztük volt többek között, Hubay Kálmán is, a nyilasok legtehetségesebb, szónokként is meggyőző politikusa, akinek kőszegi megjelenéséről Székely László apátplébános is beszámol feljegyzéseiben.³

Az újonnan érkezett nyilasok egy részétől nem volt idegen a körülzárt Budapestről ismert messiánisztikus-apokaliptikus gondolkodás, a „győzelem vagy halál” bosszúvágyó fanatizmusa, mellyel a kőszegi elvbarátaikat és a hozzájuk csatlakozó fiatalokat is megfertőzték. Azt, hogy Kőszeg központi szerepet játszott a tragikus eseményekben, a város akkori polgármestere is elismerte. Gyöngyös Endre, a nyilasok által leváltott, majd a háború vége után a tisztségébe visszahelyezett polgármester 1945. június 15-én elhangzott beszédében ezt mondta:

„Szomorú szívvel kell megemlítenem azt is, hogy Kőszegre hoztak több ezer zsidót. Szomorú szívvel, azért, mert emiatt ha még nem is, de hamarosan városunk országos botrány központjába fog kerülni, mert kb. 2000 zsidót, mondjuk meg magyarán, gyilkoltak meg itt. Ezek itt vannak eltemetve és ha katyni esetből világhírű botrány lett, úgy ebből is legalább országos botrány lesz.”⁴

Mi volt az, amit a nyilasok által „zsidó barátsággal” vádolt kőszegi polgármester botrányának nevezett? Tanulmányom ezt a kérdést próbálja megválaszolni.

Kőszegen, ahogy másutt is, a zsidó munkaszolgálatosok elpusztításának eszköze a „munka által való megsemmisítés” volt. Hitler az ellene végrehajtott, de megghiúsult merénylet után adott parancsot a Birodalmi Védőállás és az ennek részét alkotó, katonailag értelmetlen, Délkeleti Fal építésére. Ahogy Szita Szabolcs *Halálerőd* című könyvében megállapította:

„A kivitelező törzseket a Wehrmacht adta, a tényleges kiépítést és a szakaszok erősítésének sorrendjét azonban túlnyomórészt a náci pártszervek befolyásolták és irányították. Az őrszemélyzet, a sáncmunkások rendelkezésére bocsátása, szállásuk biztosítása gyakorlatilag kizárólag a pártszervek hatáskörébe tartozott. Ezek azonban sokszor nem katonai, hanem 'nemzeti szocialista' szempontok szerint ügködtek.”⁵

A Szálasi Ferenc vezette, Kőszegen berendezkedő nyilas kormányzat is mindenekelőtt politikai kérdésnek tekintette az építkezést. Miután az egész ország hadműveleti területté vált, a Magyar Királyi Honvédség fegyveres alakulatainak a németek parancsoltak, és ők látták el a velük együtt harcoló magyar katonákat. Viszont a munkaszolgálatos századok, melyek a Délkeleti Falat építő Wehrmacht utászparancsnokságai által kijelölt terepszakaszokon dolgoztak, nyilvántartási és adminisztratív szempontból a honvédséghez tartoztak. Ellátásukról és elhelyezésükről az önkormányzatoknak, illetve a helyi politikai szervezeteknek kellett gondoskodniuk. Így a munkaszolgálatos századok sorsa legalább annyira függött a német, mint a magyar szervektől. Minden munkaszolgálatost Nyugat-Magyarországra küldtek: a Kárpátaljáról és a Felvidékről visszavont muszos századokat, és Budapestről legalább tizennégy, bevagonírozott századot, köztük a „svéd védetteket”, akik addig csak belföldön dolgoztak. Vagonokban szállították és csoportokban, gyalog hajtották őket a határ felé, úgy, mint Radnóti Miklóst és társait. A munkaszolgálatosokhoz csatlakoztak azok a sáncásásra alkalmasnak minősített zsidó polgári személyek, köztük nők is, akiket a térségbe irányítottak.

A feltételek adottak voltak a népiértáshoz. Mindenekelőtt az áldozatok: a meneteléstől és az addig átélt viszontagságoktól legyengült, rosszul táplált, téli ruházattal nem rendelkező tömeg, melynek egy része eleve alkalmatlan volt a nehéz fizikai munkára. Az egyre hidegebbre forduló időben, ahogy ezt előre lehetett látni, fertőző betegségek, főként tifusz és vérhas, törtek ki a kényszermunkások között, akiket gyalázatosan élelmeztek.

2 Az adatok forrása Bakay 2002: 314.

3 Hoósné-Pál-Rétfalvi (szerk.) 2015: 277.

4 Horváth-L. Kiss 2015: 5.

5 Szita 1989: 93.

„Mire a lerongyolódott, fizikailag legyengült munkaszolgálatosok Nyugat-Magyarországra értek, munkaképességük a minimumra csökkent. A Harmadik Birodalom, bármilyen méretű munkaerőhiánnyal küzdött is, a szinte minden komolyabb munkavégzésre képtelen munkaszolgálatosokat, férfiakat és nőket nem akarta átvenni. Ágfalván, Harkán, Balfon, Sopronbánfalván és más községben, pontosabban a községtől távol helyezték el ezeket a szerencsétlen emberroncsokat – minimális higiéniai feltételeket is nélkülöző, emberi tartózkodásra alkalmatlan táborokban.”⁶

1944. november elejétől kezdve vasúton érkeztek Kőszegre a Józsefvárosi pályaudvaron bevagonírozott munkaszolgálatosok, négy-öt napi, szörnyű utazás után. Legalább öt helyen (a sörgyárban, a Czeke-féle téglagyárban, a városi téglagyárban, a Wechter-féle fenyőmag pergető üzemben és a Weidl-malomban) „szállásolták el” őket. A legtöbbet a sörgyár főépületében, majd a területén emelt barakkokban, illetve sátrakban. Előbbieket sem lehetett rendesen fűteni, hát még az utóbbiakat. Innen hajtották ki őket földmunkára. A foglyokra belső, éjjeli, és külső, nappali, fegyveres őrség vigyázott. Az utóbbi tagjai a „brigádokat” vezető, zsidó származású kápók (jupók) közreműködésével munkára kényszerítették a foglyokat, úgy, mint Auschwitzban. A külső őrkör lehetetlenné tették, hogy a helyi lakossággal érintkezzenek. Szálasi honvédelmi minisztere, Beregfy Károly, körrendeletben utasította a helyi szerveket arra, hogy hermetikusan szigeteljék el a munkaszolgálatosokat, nehogy kiegészítő táplálékhoz jussanak. Ebben leszögezte:

„Magyarország területén még mindig dolgoznak zsidó munkasalakulatok. Felváltásuk folyamatban van. A zsidó munkaszolgálatosokkal való érintkezést, úgy katonai, mind polgári egyének részére megtiltom! A honv. alakulatok pk.-ait, közig.-ban működő pk.-okat, valamint a közig. hatóságokat utasítom, hogy parancsom végrehajtását a legszigorúbban ellenőriztessék. Gyepű II, 1945. évi január 21-én.”

Ezt a parancsot ismételte meg Endre László, a hadműveleti területek polgári közigazgatási biztos, aki a Sztójay-kormány vidéki deportálásokat végrehajtó belügyi államtitkára volt, Győr megye főispánjához írt, január 27-én kelt, Velemben feladott táviratában is.⁷

Arról, hogy pontosan mi zajlott a kőszegi munkaszolgálatosok táboraiban, képet nyerhetünk annak a népbíróági pernek az anyagából, melyet Budapest Főváros Levéltára őriz a XXV.1.a 2380/1945. jelzettel. A dosszié dr. Rubányi Imre, a sörgyári tábor deportált „főorvosa” perének dokumentációját, a Népbíróság 2380/45 számú tárgyalásának jegyzőkönyvét, az ügyben tett tanúvallomásokot és más dokumentumokat tartalmaz. Mai fejjel nehéz elképzelni, milyen alapon vádolt meg a kommunisták által megszervezett és működtetett politikai rendőrség egy, a korabeli rendeletek alapján zsidónak minősülő, és ezen az alapon munkaszolgálatra kötelezett, majd Kőszegre deportált orvost „háborús bűncselekmények” elkövetésével. Pedig ez volt a vád, ami a Népbíróság felállításáról szóló, 81/1945. M. E. számú rendelet 11-ik és 13-ik paragrafusára épült. A népügyész feltételezte, hogy Rubányi doktor együttműködött a tábor parancsnokával deportált társai elpusztításában, és ezért háborús bűnös. Mégis, ennek az abszurd pernek az iratai teszik lehetővé, hogy rekonstruáljuk a kőszegi tábor belső viszonyait, és megkíséréljük választ adni arra a kérdésre is, hogy valóban működött-e gázkamra Kőszegen, ahogy ezt több túlélő is, egybehangzóan állította a DEGOB által felvett jegyzőkönyvekben.

Mindenekelőtt bemutatom a háborús bűnösként letartóztatott dr. Rubányi Imrét. Személyi adatai szerepelnek a kihallgatása során felvett jegyzőkönyvben. Apja dr. Rubányi Adolf Béla, anyja leánykori neve: Kohn Borbála. Született 1906. február 14-én, nős, felesége neve: Bernhardt Aranka. Vallása: római katolikus. Foglalkozása: belgyógyász-szakorvos. Vagyoni viszonyai: a Budapest XII. Krisztina krt. 63. sz. ház fél részének tulajdonosa. (Ez egyben a lakcíme is.) Más forrásokból kiderült, hogy az apja körzeti orvos volt Budapesten, a Vízivárosban. Öccsét, dr. Rubányi Pált, Borba deportálták, ahol a „második transzporttal” szabadult fel 1944 októberében. Ő később a budapesti I. számú Sebészeti Klinika és az Országos Sebészeti Intézet igazgatója lett. Munkásságát Kossuth-díjjal és más magas kitüntetésekkel ismerték el a hatvanas és hetvenes években. Imre tehát igazi orvosdinasztiába született 1929-ben. Budapesten kapta meg orvosi diplomáját, ezután

6 Karsai (szerk.) 1962: I. kötet, 95.

7 Uo., II. kötet, 672–673.

1933–1934-ben I. Belklinika (Herzog-klinika, Üllői út 78.) díjtalan gyakornoka volt, belgyógyász-röntgenológusként, majd 1935-től 1938-ig az OTBA orvosa.⁸

A Magyar Orvosi Kamara 1942-es évkönyve már csak azt említi, hogy szakterülete a „bélbetegségek és a sugaras eljárások”, munkahelyéről, ahonnan a származása miatt elbocsáthatták, nem szól. A Népbíróságok Országos Tanácsa, 1947. május 22-én, „alaki semmisségi okból” megsemmisítette a budapesti népbíróság, mint elsőfokú bíróság, elmarasztaló ítéletét, és a vádlottat felmentette a háborús bűntett vádjára alól. Dr. Rubányi Imre ekkor átvette 1947-ben meghalt édesapja orvosi körzetét a Vízivárosban, és a továbbiakban végig dolgozott. Gyermeke nem volt, infarktuszban halt meg 1965-ben, Bécsben, ahova turistaként utazott.⁹ A gettóba, majd koncentrációs táborokba került, illetve a munkaszolgálatot teljesítő zsidó (vagy származásuk alapján annak minősülő) orvosok helyzete sok tekintetben különleges volt, eltért a többségétől.

A túlélők egyike, aki később maga is orvos, pszichiáter lett, tizennyolc évesen figyelte későbbi kollégái tevékenységét a pokoli körülmények között. Hruza Juditot Budapestről, a KISOK pályáról, vitték el 1944. október végén, és a „Bécsi úti halálmenettel” gyalogolt Kőszegig. Négy hónapot töltött a sörgyári táborban, napközben tankcsapdákat ástott a fagyott talajban, „igencsak alacsony hatékonysággal”. Ő számolt be egy fiatal, deportált orvos, és egy SS őr tragikusan végződött konfliktusáról.

„Egy másik hősről, Kőszegen, egy fiatal orvos volt, akinek nem emlékszem a vezetéknevére. Mindenki csak Lacinak hívta. Egy fagyos reggelen az őrk Appelra hajtották az embereket. Laci a sátrában egy maga eszkábálta műtőasztalt állított fel, melyen éppen egy fogolytársának az elüszkösödött lábát csonkolta. Az SS-legény rákiáltott, hogy azonnal vonuljon ki a létszám-ellenőrzésre, mire azt felelte, hogy »most nem tudom abbahagyni, elvérezhet a beteg.« »Választhatsz: – mondta játékosan az őrk – vagy azonnal jelentkezel Appelra és akkor életben hagylak, vagy befejezed a műtétet és utána agyonlőlek.« Az orvos még csak fel sem nézett. Befejezte a műtétet és bekötözte a sebet. Az SS-katona türelmesen nézte, és amikor mindez megtörtént, ráemelte a pisztolyát és fölé lőtte.”¹⁰

Ahogy ez dr. Rubányi Imre kihallgatásából kiderül, a politikai rendőrség detektívje, Horváth György, képtelen volt felfogni a deportált, és elpusztításuk előtt átmeneti haladéokban részesült orvosok dilemmáit. Mivel a kihallgatás, majd a lefolytatott per alapvetően a koncepciók vád bizonyítására irányult, csak a rögzített tanúvallomások részletei derítenek fényt a kőszegi tábor belső viszonyaira, illetve arra, hogy kit terhel a felelősség a munkaszolgálatosok sorozatos elhalálozásáért. A jegyzőkönyvet 1945. augusztus 3-án vették fel a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának Politikai és Rendészeti Osztályán.¹¹

Dr. Frankl Zoltán fogorvos-műtősebész, Rubányi beosztottja, ezt mondta el a politikai rendőrségen:

„1944. nov. 28-án vagonírozta be a Józsefvárosi pályaudvaron és december első napjaiban érkeztem Kőszegre, ahol a sörgyári internálótáborba kerültem. Kezdetben dr. Bartha Zsigmond lett a tábor főorvosa, míg a fogorvos-sebész teendőket én láttam el. Dec. végén az orvosok nagy része a téglagyárba került, mert a sörgyár épületét a Volksbundisták részére ki kellett üríteni. Tekintettel azonban arra, hogy így a sörgyáriak ambulancia nélkül maradtak, s az operált betegek nem részesültek ellátásban, a sörgyáriak megkérték a táborparancsnokot, hogy három orvost hívjon vissza és az ambulanciát állítsa fel. Név szerint dr. Bartha, dr. Frankl és dr. Újlaki lett kijelölve. Mikor azonban a német kiküldött átjött az orvosokért, dr. Újlaki nem volt ott, ellenben dr. Rubányi ott feküdt betegen, mert néhány nappal előbb a nyilasok olyan súlyosan megverték, hogy bordatörést és agyrázkódást szenvedett, így tehát mivel az őrk három orvost akart átvinni, ő lett a harmadik. A sörgyárban aztán a lágerparancsnok negyedik orvosnak őt is ott tartotta. Kezdetben a sebész munkáknál asszisztált, a műszereket és a kötszereket hordozta barakkról-barakkra vagy a szabad ég alatt segített a fogorvosi és sebész beavatkozásoknál szerényen és szorgalmasan. Az egyik napon a lágerparancsnok megbízta a betegek összeírásával és ettől kezdve fokozatosan ő lett a láger-parancsnok tanácsadója és bizalmasa.”¹²

⁸ Forrás: Magyarország orvosainak évkönyve és címtára. Budapest. 1930–1936. évi kötetek.

⁹ Rubányi Imre unokaöccsének szíves közlése.

¹⁰ Hruza 2002: 81.

¹¹ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL), APR 319 V–92582.

¹² Fővárosi Levéltár XXV.1. a V-92582, Nb. 2380/1945.

Dr. Rubányi Imre a bíróság előtt elmondta, hogy a nyilasok a téglagyári internálótáborban megtámadták.

„Kezdetben, mint a többi férfi, én is sáncmunkára jártam ki. Dec. 30-ig tartott ez az állapot, amikor az ugyancsak Kőszegen lévő téglagyári internálótáborba helyeztek át, sokadmagammal. Ennek a tábornak nagyon rossz híre volt, magunk között Vernichtungslagernek hívtuk. Nem tudom biztosan, hogy miért történt az áthelyezés, azt beszélték, hogy a Volkssturm vette igénybe a sörgyári épületet. Dec. 31-én a latrinára menet két nyilas minden ok nélkül összevert, úgyhogy három hétig gyógyuló sérüléseket szenvedtem. Közben a sörgyárban három orvost visszakértek, név szerint: dr. Bartha Zsigmondot, dr. Frankl Zoltánt és dr. Újlaki Zoltánt. Mikor 1945. január 3-án a német kiküldött az orvosokért jött, dr. Újlaki sáncmunkán volt, mivel pedig én még mindig betegeskedtem, orvostársaim ajánlására beugrottam harmadiknak.”

Itt merül fel a kérdés: pontosan kik verték az elcsigázott, legyengült és beteg munkaszolgálatosokat? Dr. Frankl szerint Rubányit nyilasok bántalmazták, akik szabadon garázdálkodtak a táborban. De ott a Volksbund tagjai is szabadon járkáltak. Fischer Róbert vallomásaiban, mely terhelő Rubányi doktorra nézve, ezt állította:

„A tábori őrséget belső körletben az SA. emberek és a politischer leiterok adták, míg a külső körletben a kőszegi nyilasok teljesítettek szolgálatot. Később teljesen a németek vették át az őrséget. A férfiakat futóárók-ásással foglalkoztatták, míg a nők a konyhai munkát végezték. A tábor egészségügyi ellátását a deportáltak közül kikerült orvosok látták el. Az orvosok két csoportra oszlottak, az egyikhez tartoztak azok, akik kijártak a dolgozókkal, míg a másik csoporthoz tartozók állandóan benn voltak a táborban. Az utóbbiak közé tartozott dr. Rubányi is, aki főorvosi megbízatásban vezette a tábor egészségügyi szolgálatát.”

Dr. Endre Pál, az első betegszázadhoz beosztott másik orvos szerint:

„A tábor őrségét eleinte nyilasok látták el a németekkel együtt, de később teljesen vegyes német keret-legénység vette át az őrséget.” Lezsák Sándor túlélő azt állította, hogy 5000 ember volt a sörgyári internálótáborban és „az őrséget eleinte nyilasok látták el, majd később Volkssturmisták és SA emberei vették át a szolgálatot.”

Megjegyzendő, hogy ebben a határszéli térségben az emberek túlnyomó többsége beszélt magyarul és németül is, és az érdekeinek megfelelően állt be abba a szervezetbe, melytől előnyöket remélt. Így aki addig nyilas volt, minden további nélkül beléphetett a SA-ba, az SS-be és a Volkssturmba is. És hogy még nehezebb legyen megállapítani, kik végeztek a betegségtől szenvedő, és az éhezéstől legyengült munkaszolgálatosokkal, a német Todt munkaszervezet lengyelül beszélő tagjai is jelen voltak Kőszegen.

Ki rendelkezett a munkaszolgálatosok áthelyezéséről, illetve a külső és belső őrség cseréjéről? Kőszegen 1945 első hónapjaiban „kettős hatalom” állt fenn, azaz a német katonai parancsnokság és a magyar polgári hatóságok, vagyis a nyilasok egyaránt intézkedtek.

„A kőszegi német állásépítési szervezet magasabb parancsnoksága (Gau Niederdonau Stellungsbau Abschnitt Süd) Oberpullendorfba (Felsőpulya) települt. Kőszegi építésvezetősége (Stellungsbau Unterabschnitt Güns, valamint az OT Einsatz Ungarn Kőszeg) 1944 novemberében már működött.”¹³

A munkaszolgálatosok sorsáról a helyi politikai vezetők és a német munkáltatók együtt döntöttek. De kik hajtották végre a parancsokat Kőszegen? Több forrás megerősíti, hogy a sörgyári és a téglagyári tábor személyzete német volt, de a magyarok közül kerültek ki a külső őrség tagjai. Többségük 14–16 éves, nyilas propagandától fertőzött fegyveres suhanc, olykor kirendelt „diáklevente” volt. Hányan voltak közöttük a helybeliek és hányan az ideiglenesen a városban lakó menekültek? Feltehető, hogy a kényszermunkások külső és a belső őrsége közötti határvonal idővel elmosódott, és az önként jelentkezők részt vettek a teljesen legyengült foglyok likvidálásában.

Kőszeg apátplébánosa, Székely László, a Fő téri „Jézus szíve” templomban naplót írt, lelkiismeretesen vezette a *Historia Domus*-t. Nyomtatásban is kiadott, forrás értékű feljegyzéseiből¹⁴ kitűnik,

¹³ Szita 1989: 173.

¹⁴ Hoósné-Pál-Rétfalvi (szerk.) 2015.

tisztában volt a munkaszolgálatosok kétségbeejtő helyzetével, és együtt érzett, legalábbis a katolikus hitre áttértekkel.

„1944. november 27. Kb. kétezer zsidót hoztak a napokban Kőszegre. Pár napon át voltak bezárva a levegőtlen teherkocsikban. Elalélva vánszorogtak ki, állítólag »hős lelkű« nyilasaink rúgásokkal is segítették őket a leszállásban. Szakmáry, a bencés gimnázium tornatanára fanatikus nyilas. A zsidók őrzésével megbízott diákokat állítólag így oktatta ki: »Ha a zsidó szabotál, lelövöd; ha szájaskodik: lelövöd; ha nem dolgozik: lelövöd.« Első napon már lelkendezve közölte, hogy a sörgyárba telepített zsidók közül már hat elpusztult. A városban az a hír terjeng, hogy vérhas és tifusz dúl köztük. Ebből csak annyi lesz igaz, hogy a kiéhezett és legyöngült gyomrok nem bírják az ételt, és így sokan diaréával megbetegedtek. Bozsokra is szállítottak állítólag 1500 zsidót, eközben egy férfi (mert nők is vannak köztük) kidőlt, mire egy német katona háromszor belelőtt, s holtnak véelve ott hagyta. Egész éjjel ott feküdt a sárban, reggel felé egy arra hajtó szekér gazdája felszedte, s a kórházba szállította. Most kéri megkezesztését, felgyógyulásához nincs remény.»

„Ma elmentem a nyilas pártirodába az internált zsidók érdekében, akik közül a katolikusokat lelki vigaszban óhajtanám részesíteni, gyóntatni, áldoztatni. Ők elvben semmiképpen nem akarják elismerni, hogy egy zsidó keresztény is lehet, de abban állapodtak meg, hogy nem akadályozzák meg, ha a Lagerkommandanthoz megyek az ügyben.»

December 1.

„Prah Maxival mentem ki a sörgyárba az ottan internált zsidó származású katolikusok gyóntatására. A parancsnok – egy dühös kis ember – kurtán, durván elutasította kérelmünket, mindjárt nyúlt is a pisztolya után. Szégyenszemre elkullogtunk. Szerencsésebbek voltak Tóth és Tibor káplánjaim, ők a téglagyárba mentek, amelynek téglával borított padlásán laknak az internáltak. Parancsnokba nem ütköztek, diákgyerekek pótolták az őrséget. »Töletek nem félünk« – mondta Tóth Gyuri és behatoltak. Egy patikus bölcsen szólt a zsidókhoz. Csupán vallási dologról van szó, más ügyben a papok segíteni nem tudnak. Aki szentségekre vágyik, most itt az alkalom. 45 katolikust meggyóntattak. Másnap Tóth Gyuri ment áldoztatni őket. Hullákon, hányadékokon, ürülékeken gázolva jutott egyik hívőtől a másikhoz.”¹⁵

Székely László feljegyzéseiből kitűnik, hogy Kőszegen, attól fogva, hogy a munkaszolgálatosokat odaszállították, intenzív uszítás folyt a zsidók ellen, akiket senki sem ismert, mert Budapestről és az ország más vidékeiről származtak. Tizenennyolc évesnél fiatalabb helyi diákok, levették őrizték őket, akiket fegyverrel láttak el. Ez a helyzet azért volt életveszélyes, mert közben a határ menti katona- és iskolavárosban, a politikai rendezvényeken és a helyi sajtóban is felerősödött az uszítás. Ami radikalizálta és ingerültté tette a zsidóellenes előítéletekkel eleve átitatott helyi közvéleményt. Attól kezdve, hogy Magyarország belépett a Szovjetunió elleni háborúba, a tanárok és a levanteoktatók Kőszegen is elmondták a fiataloknak, hogy Magyarország nem hagyományos, hanem ideológiai háborút visel, melyben a legfőbb ellenségnek a zsidókkal azonosított kommunisták számítanak. A zsidókat felsőbbrendű, természetfeletti szörnyekként festették le, és a nyilas propaganda azt is világossá tette: senkit nem vonnak felelősségre azért, ha megöli őket. Ugyanakkor a nyilasok körében élt az a hiedelem is, hogy a zsidó munkaszolgálatosokat túszként fel lehet használni. Röplapjaikon már 1944 tavaszán azt indítványozták, hogy amerikai repülőtémadások megelőzésére zsidókat telepítsenek a célpontok köré, ez majd megakadályozza a bombázást. Szálasi és kormánya, 1945 januárjában, komolyan tárgyalta azt a javaslatot, hogy a Szovjetunióban fogságba esett magyar katonákat zsidó munkaszolgálatosokra kellene kicserélni. Más forrásokból rekonstruálni lehet, hogyan viszonyult az „átlagos kőszegi” a munkába menő, vagy onnan jövő zsidó munkaszolgálatosokhoz, akikkel, bár a táborukban nem járt, találkozott az utcákon.¹⁶ Ahogy Kunt Gergely egy korabeli napló feldolgozásával készült tanulmányából kiderül,¹⁷ a korabeli emberek viselkedését legnagyobb mértékben a „passzív alkalmazkodás” jellemezte. A többség meggyökeresedett zsidóellenes előítéletekkel rendelkezett, ugyanakkor nem vett részt a zsidók üldözésében, nem értett egyet az elpusztításukkal. Ez volt a

¹⁵ Uo., 268–269.

¹⁶ A zárt alakzatban menetelő, vagy inkább vánszorgó munkaszolgálatosok képe többször is megjelenik Agota Kristof *A nagy füzet* című, franciául írt, regényében, mely érzékelteti azt a tébolyult, egyszersmind nyomasztó hangulatot, mely a városban uralkodott. A nemzetközi sikert aratott regényből Kőszegen forgattak játékfilmet.

¹⁷ Kunt 2015.

felfogása annak az asszonynak is, akinek 1944 utolsó hónapjaiban vezetett fiatalkori naplóját egy szociális otthonban találták meg a halála után. A történész megváltoztatta a nevét, és az ő korabeli feljegyzései alapján elemezte a mélyen vallásos fővárosi lány zsidókról vallott nézeteit.

„Margit bipoláris társadalomképe alapján az egyenlőtlen tulajdonviszonyok voltak azok, melyek megváltoztatását elfogadta a zsidósággal szemben jogosnak. Ám a fizikai megsemmisítésüket nem tudta elfogadni. A nyilasok iránt érzett ellenszenvét csak növelték a brutalitásukról hallott hírek, amelyek valóságtartalmát soha nem kérdőjelezte meg. Ezek bizonyították számára a nyilasok hitetlenségét is, hogy valójában nem keresztények. Sőt, Margit azt gondolta róluk, hogy amennyiben hosszabb ideig maradtak volna hatalmon, akkor a római katolikus vallást is betiltották volna.”⁸

Mégis, ez a mélyen katolikus fiatal lány „sztereotípiáiban a zsidókat mind gazdagnak és tehetősnek látta, ellentétben a szegény és kiszolgáltatott csoporttal”, a keresztény magyarokkal, magát pedig köztük sorolta. Ezért a zsidókat sújtó szankciókat alapjában véve jogosnak gondolta, csak a közvetlen közletről szemlélt fővárosi nyilas terror hatására ébredt benne együttérzés. Kőszegen, ahol a kegyetlenségek és gyilkosságok a gondosan őrzött táborokban, illetve a városon kívüli munkaterületeken történtek, a mélyen hívő, és a válságos időkben az egyházban lelki támaszt kereső lakosság többsége legfeljebb annyira lehetett empátikus, mint a fővárosi naplóíró.

Tanulságos az 1939 januárjától 1945. március végéig megjelenő *Kőszegi Hírek* című újság, mely 1944. december harmadikától nyilaskereszttel a fejlécén jelent meg. Ez a „keresztény, nemzeti, politikai hetilap” persze már jóval ezt megelőzően a radiális nacionalista jobboldal orgánuma volt. Április 23-i számában „Gyermekgyilkos hadviselés – Óvd gyermekedet a talált játéktól!” című cikkben terjesztette a hírhedt hisztériát az amerikai repülők ellen. Július 11-én tudósított Jaross Andor „országos eseményre emelkedett” beszédéről, július 23-án pedig közölte dr. Görgényi Géza városi főjegyző „Győzelem vagy halál!” című cikkét. Július 23-án Bárdossy László mondott beszédet, abból az alkalomból, hogy átvette a kőszegi körzet képviselői mandátumát. A hetilap 1945. január 13-i számában tudósított a kőszegi Nyilaskeresztes Párt „impozáns” nagygyűléséről. Itt a „végsőig való” kitartás mellett a „zsidó téma” is előkerült, és bizonyára a munkaszolgálatosokra való tekintettel hirdették meg újra a harcot a zsidóság ellen. Január 20-án jelent meg a lapban Pándy László írása, „A gójak legjobbját öld meg!” címmel, mely arról értekezett, hogy a zsidóság a világ legvérszomjasabb népe. A vegytiszta vérvádas uszítás szellemében szónokolhatott a gyűléseken Seper Ferenc városi pártvezető is. Valószínű, hogy fanatizált hallgatóságából mindig akadtak néhányan, főleg a Pestről idemenekült nyilasok közül, akik az örök készséges közreműködésével bementek a téglagyári vagy a sörgyári táborba, és „bosszút álltak” a lábukon alig álló zsidókon.

„Száncására jártunk, a munka reggel 6-tól 4-ig megszakítás nélkül tartott. Eleinte SA katonák őriztek a munkánál, éjjel pedig a kőszegi leventék. Ezek rettenetesek voltak, ha valaki a bajtársaink közül kiment este a szükségletét elvégezni, azt különböző kínzások formájában elintézték. A latrinába dobták vagy egész egyszerűen lelőtték. Minden éjjel több halottunk volt. Napi ételmünk 450 dkg kenyér és 6 deci leves volt. Később a nappali SA őreket felváltották a MSD emberei, ezek politikai horogkeresztes szalaggal ellátott civilek voltak, akiknek fegyverük ugyan nem volt, de annál többet használták a botjukat. Sokszor csak úgy szórakozásból végigverték az egész társaságot és ilyenformán nem egy áldozatunk volt. Ezek határ menti svábok voltak, akik magyarul is tudtak.”⁹

És ha nem ment uszítással, „meggyőzéssel”, a nyilasok attól sem riadtak vissza, hogy erőszakkal vegyék rá a helyi fiatalokat a kegyetlenkedésre, ahogy ez a Kőszeghez közel eső Bozsokon történt. Itt

„a leventéket a németek és a nyilasok a zsidók őrzésére és kísérésére kényszerítették. Első időszakban a leventék a helyzethez képest humánusan viselkedtek a rájuk bízottakkal, beszélgettek, sőt vigasztalták őket. Ekkor a nyilasok azokat a leventéket, akik szóba álltak a zsidókkal, a műszak lejártával megverték a helyi tűzoltószertárban. Megfenyegették a szerencsétleneket, hogy a zsidók közé vetik őket. Ezek után a leventék igyekeztek közönyös parancsvégrehajtóként viselkedni. Akadt sajnos néhány olyan levente is, aki a fenyegetés hatására »bekeményített» zsidóknak. A szovjet csapatok betörésekor ők

18 Uo., 47.

19 Budapesti textiltechnikus beszámolója. DEGOB jegyzőkönyvi szám: 257.

a faluból nyugatra szöktek. A hatvanas évektől mertek hazalátogatni a rokonaikhoz. A háború után az itt maradt leventéket népbíróóság elő állították. Állítólag csak egy főt ítétek el. A többi felmentették.”²⁰

Székely László apátplébánostól távol állt a nyilasok fanatizmusa, feljegyzéseiben hangoztatta fenntartásait. Nem osztotta Hász Istvánnak, a Magyar Királyi Honvédség táborig püspökének nézeteit, aki november 10-én

„telt templomban szentmisét és »szent« beszédet mondott a hadügyminisztériumi tisztviselők, tisztek és legénység számára. Azt fejtette, hogy nekünk kell győznünk, mert a magyar, japán, német katonák sohasem romboltak templomokat, becstelenítettek nőket, öltek ártatlanokat, míg az angolok és oroszok igen. Az ilyen beszédekért szokták a katonalelkészeket a háború idején dicsérni, ha pedig eljön a béke, őket és velük együtt az egyházat gyalázní és támadni.”

Hász püspök kilenc nappal később azt fejtette az apátplébánosnak, hogy *„nemsokára diadalmasan vonulhat be Budapestre, a németek valami csodaszert találtak föl. Mint valami hőeső fog lehullani a magasból az a por, ami halált hoz minden ellenséges seregre”*. Érdemes még felidézni azt az szentmisét, melyet Szálasi Ferenc születésnapján tartottak 1945. január 5-én.

„Hász István táborig püspök, aki már régóta Kőszegen a zárdában tanyázik, fölkeresett, a fait accomplit jelentve arra kért, hogy Szálasi születésnapján a katonaság számára vasárnap reggel fél 9-kor tarthasson a Jézus Szíve templomban nagymisé. Hivatkozott arra, hogy parancsnoka ezt – nélkülem – elrendelte. Mivel ma bolond világ van, gyengeségből vagy prudenciából beleegyeztem. Még azt is kívánta, hogy én, mint a templom gazdája az ajtóban várjam, és köszöntsem Szálasit mint hivatalos országvezetőt. Így aztán a 8 órai német misét rövidre fogtuk, prédikáció nem volt, s hogy pedig a rendes 9 órai misére érkező jóhiszemű hívek el ne késsenek, kikötöttem, hogy a püspök atya fél 9-kor kezdett szentmiséjét úgy húzza, nyúzza, hogy a kilencre érkező hívek még érvényes misét hallhassanak. Nos, 9 óra 20 percig beszélt a püspök atya, 12-szer emlegette a nyilas jelszót, a kitartást. »Isten adjon – zengette – kitartást arra, hogy a hazaárulókat megbüntessük.« Én nem hallgattam, de a hívek szerfelett megbotránkoztak a politikai ízű »szent« beszéden. Hász püspöknek a modora méznél édesebb, optimizmusa páratlan, a német győzelmet biztosra veszi. Hisz az egyszer csak bevágódó és mindent egyből elintéző csodafegyverekben. Azt is mondják róla – de ez nyilván nem igaz – hogy a pápát zsidóbérencnek nevezte. Az utcán, ha papi, ha katonai ruhában jár, nyilas karlendítéssel köszönti az embereket. Szálasi szerencséire nem jött le a hegyekben készített és pompásan berendezett bunkeréből a misére.”²¹

Székely László, híveinek egy részével együtt, kritikusan szemlélte a fanatikus táborig püspököt. Ő hasonló szellemben prédikálhatott, mint a hírhedt budai nyilas pap, Kun András minorita szerzetes, aki a társaival együtt maga is részt vett a fővárosi tömeggyilkosságokban. Bár Hász püspök személyesen nem vett részt semmilyen erőszakos cselekményben, szentbeszédei nyomán akadtak fanatikus nyilasok a kétszeres lakosságúra duzzadt Kőszegen, akik „megbüntették a hazaárulókat”, vagyis az annak tekintett, legyengült munkaszolgálatosokat. A nyilasoktól távolságot tartó Székely László apátplébános nem törekedett többre, mint hogy „lelki vigaszt” küldjön a halál küszöbén álló, katolikus munkaszolgálatosoknak. De még ez is ellenállásba ütközött. Feljegyzéseiből kitűnik, hogy sokakhoz hasonlóan helyeselte a zsidótörvényeket, csak nem számolt a következményeivel. Nem véletlenül írt, 1939. március 19-én, Nagyszombat alkalmából a *Kőszegi Hírek* címlapján cikket a „A zsidóság bűne” címmel, fél évvel azelőtt, hogy Imrédy Béla Kőszeg díszpolgára lett. Székely László 1944. június 6-i feljegyzésében egyetértett a püspökével, aki intette a papságot: *„A zsidókérdésbe se szóljunk bele, ne feledjük, hogy ezt a fajt most Isten bünteti azokért a bűnökért, melyeket a keresztény erkölcsiség ellen elkövetett”*.²² Az apátplébános félévvel később már elítélte a szörnyű kegyetlenséget, amivel a munkaszolgálatosokkal bántak. Jó lett volna, ha híveinek többsége ugyanígy gondolkodik, bár az adott, háborús viszonyok között már ők sem tehettek volna sokat a zsidókért.

Bármilyen megdöbbentő, a Kőszegre hurcolt zsidó munkaszolgálatosok ellen elkövetett bűncselekmények miatt csak egyetlen vádlottat vontak felelősségre: dr. Rubányi Imrét, a sörgyári internáló-

²⁰ Horváth–L. Kiss 2015: 69.

²¹ Hoósne–Pál–Rétfalvi (szerk.) 2015: 276–277.

²² Uo., 249.

táborban deportáltként dolgozó orvost. Bauer német (vagy osztrák?) SS őrmester, akit 1945. január közepén neveztek ki lágerparancsnoknak (keresztneve nem ismeretes), nyom nélkül eltűnt. Elődjét nem ismerjük.

Azt, hogy népbíróági perében a Rubányi ellen tanúskodók az orvos viselkedését ellenszenvesnek találták, és ellene tanúskodtak, sok körülménnyel magyarázható. Rubányi helyzete a sörgyári táborban irigylésre méltó, modora pedig nyers és lekezelő volt. Katolikusként nem tartotta magát zsidónak, egyes fogolytársai még azt is hallani vélték, hogy antiszemita kijelentéseket tett. Folyékonysan beszélt németül, ezért Bauer lágerparancsok bizonyos egészségügyi kérdésekben tanácsokat kért tőle. Ennek alapján olyan benyomás alakult ki a táborban, hogy bizalmas kapcsolatot tart fenn Bauerrel, képes befolyásolni a döntéseit. Rubányi doktor maga is megemlékezett a gázosításról, 1945 nyarán, a Síp utcában, a DEGOB által felvett vallomásában:

„A betegek másik részét pedig egy bécsi ciánozó vállalat akarta gázzal megölni, de nem lehetett a barakkot annyira szigetelni és a betegek nem haltak meg és akkor agyonlőtték őket.”²³

Valóban a legyengült, beteg és eltetvesedett munkaszolgálatosok legyilkolása volt az utolsó pillanatban, közvetlenül a tábor sörgyári kiürítése előtt az ún. halálbarakkokban végrehajtott gázosítás célja? Vagy a táborparancsok csak a foglyok testén élőködő tetveket akarta kiirtatni, melyek a szörnyű viszonyok miatt nemcsak a ruháikban telepedtek meg, de a bőrük alá is befészkeltek magukat? Ahhoz viszont nem fér kétség, hogy a rovarirtó gáz mérgező hatású volt, és ráeresztették a „halálbarakkokban” agonizáló szerencsétlenekre. A DEGOB előtt megjelenő kőszegi túlélők iszonyú körülményekről, a hideg és a tisztálkodási lehetőségek hiánya miatt előállt eltetvesedésről számoltak be.

„Sáncot ástunk hidegben, hóviharban. Egyik lábam megfagyott. Olyan seb volt rajta, hogy csontig lerohadt a hús. Amputálni kellett volna, de nem engedtem, mert akiket amputáltak, mind megfagytak. Nem volt sterilizálás. A seb a var alatt tele volt tetűvel. Sírtam a kétségbeeséstől, hogy ez ellen nem lehet semmit csinálni és a seb ezért nem tudott begyógyulni. Később elkezdtek ott fertőtleníteni, de nagyon gyenge szer volt, nem használt.”²⁴

„Március havában 49 beteget vittünk be a két gázbarakkba. Köztük volt dr. Lendvai orvos (Budapest, Lehel tér), aki már olyan állapotban volt, hogy mikor bevittük, a testéről szedte és ette a tetűket.”²⁵

„Kőszeg volt a legrosszabb magyarországi táborok egyike. A munkánál ütötték-verték az embereket. Az ellátás igen gyenge volt, és a tetű evett bennünket rettenetes módon. Eleinte nem törődtek ezzel, de amikor a környéken már kezdődött a járvány és pusztított a flekktífusz, akkor végre bennünket is fertőtlenítettek.”²⁶

Vagyis a túlélők egy része is a gázosítást a fertőtlenítéssel hozta összefüggésbe. Igaz, ez egy olyan közegben ment végbe, ahol az emberélet a legkevésbé sem számított, és a súlyosan beteg, legyengült munkaszolgálatosokat minden lehető eszközzel, lőfegyverrel, bottal, doronggal, később törrel és kötéllel is, gyilkolták őreik, hogy „megszabaduljanak” tőlük. Kőszegen hasonló helyzet alakult ki, mint Sopronban. Ott a város katonai parancsnoka írt levelet Storno polgármesternek „a tetvesség leküzdéséről”. A polgármester január 30-án intézkedést sürgetett azért, hogy az eltetvesedés miatt „az esetleges járványok terjedésének eleje vétessék”. Rapaics őrnagy 1945. február 6-án kelt válasza utal a tervezett fertőtlenítésre:

„Tájékoztatásul közlöm a Polgármester Úrral, hogy a közismert viszonyok folytán nagyobb mérvű csapatelvonulások és nagyobb tömegű zsidó munkaszolgálatos ideirányítása miatt a laktanyák tényleg eltetvesedtek. Tetvetlenítés érdekében egy fertőtlenítő és fürdő vonatot kértem ide, mely már több nap óta átlag napi 600 fő kapacitással dolgozik, ezenkívül saját hatáskörben 3 kisebb fertőtlenítő állomást állítottam fel és az ide beérkezett bakteriológiai állomást működésbe hoztam és végül egy

23 DEGOB jegyzőkönyvi szám: 2246.

24 Budapesti szövőmunkás. DEGOB jegyzőkönyvi szám: 2323.

25 Budapesti utazó beszámolója. DEGOB jegyzőkönyvi szám: 1895.

26 Budapesti tisztviselő beszámolója. DEGOB jegyzőkönyvi szám: 2188.

200 fős fertőző kórház felállítását rendelttem el. Közlöm, hogy a zsidó munkaszolgálatosok rövid pár napon belül tetvetlenül elhagyják az ország területét örökre.”²⁷

Bár a DEGOB jegyzőkönyvek többségében szó esik arról, hogy a furnérlemezből készült, rosszul fűthető „halálbarakkokat” gázkamrává alakították át, a túlélők vallomásai mégis arra utalnak, hogy egy bécsi rovarirtó cég munkatársai fertőtlenítettek több napon át a sörgyári táborban. Ez akkor történt, amikor már a kiürítésre készültek, és sorozatosan gyilkolták a munkaszolgálatosokat. Erre utal Rubányi doktor vallomása is:

„Egy kollégától, aki később indult el, dr. Schreiber nevű, értesültem, hogy a betegek egy részét átvitték Rechnitzbe és ott ölték meg őket. A betegek másik részét pedig egy bécsi ciánozó vállalat akarta gázzal megölni, de nem lehetett a barakkot annyira szigetelni és a betegek nem haltak meg és akkor agyonlőtték őket.”²⁸

Rendőrségi kihallgatásán dr. Rubányi a ma már nehezen azonosítható vegyi anyagot is megjelölte, amivel fertőtlenítettek: *„Két német katona bepermetezett valamilyen anyagot a barakk légtérébe, mint később megtudtam, austral-gázt”.* Az 1945. október 16-án tartott népbírószági tárgyaláson Rubányi doktor így emlékezett az akcióra:

„Másnap Weilertől olyan suttogó hírt hallottam, hogy valami gázosítás készül. Én másnap, amikor Bauerrel találkoztam, megmondtam neki, mit hallottam, és hogy nem vagyok hajlandó orvosi eskümet megszegve semmiféle embertelen cselekedet végrehajtására. Egyébként ő tagadta, hogy gázosítás készül és azt mondta, csak fertőtlenítik a súlyos betegeket és azután elviszik. Én megmondtam neki, hogy nem hiszem el, amit mond, mire ő a pisztolytáskájára ütve azt mondta, lelő, ha parancsait nem teljesítem. Nem tudtam, mit csináljak. Nagyon izgatott lelkiállapotban voltam, és szóltam a betegszázad orvosainak, hogy írják össze a szóba jöhető súlyos betegeket. Ott volt Bartha és Frankl doktor, megbeszéltem velük minden egyes betegnek az állapotát. Amikor a betegszázadok orvosai a listákat nekem átadták, én ezt átadtam Brachfeldnek. Ezután a barakkokhoz a németek fegyveres őrt állítottak, azután az »Ostrom« nevű tetűirtó gázt permeteztek be. Én személyesen nem láttam, csak hallomásból tudom, hogy az első gázosítás nem járt olyan eredménnyel, mint ahogy Bauer várta, mert a barakkokon nagy rések voltak, és a barakkokban lévő 50–60 súlyos betegből kb. csak 10–15 halt meg. Volt olyan is, aki a gázosítás után élve került ki ezekből a barakkokból. Weiler főjuppónak sikerült egy embert megmenteni, ez egy egészséges ember volt, aki a mi beutalásunk nélkül önként, mint ápoló ment be valamelyik bajtársán segíteni. Amikor az egészséges századok gyalog eltávoztak, majd két nappal később a betegeket vonattal elvitték, a németek a súlyos betegek barakkjainak réseit beszögezték, betömték és újra elgázosították. Ez volt a második gázosítás. Az életben maradtak közül 20–25 embert a németek lelőttek. Én hajnalban a barakkokban hallottam 30 lövést. A beteg századok tagjai közül azokat az embereket, akik a saját lábukon nem tudtak elmenni a vonatig, szintén legyilkolták a németek.”

Diener Mórnak, a sörgyári tábor Rubányi ügyvédje által beidézett főszakácsának vallomásából is az tűnik ki, hogy rossz hatásfokú rovarirtás történt, életveszélyes anyaggal. A táborparancsnok tudatosan tette ki a beteg munkaszolgálatosokat a mérgező gáznak, mely azonban semmiképp sem volt az Auschwitzban használt Zyklon B.

„A gázosításról csak az utolsó napon tudtunk, amikor látszott már, hogy a három barakkot otthagyták, akkor sejtettük, hogy valami baj készül. Két német SS katona és egy civil megjelent egy gázszivattyúval, a barakkok réseit betömték és elgázosították azokat. Másnap reggel nyitottuk ki az elgázosított barakkokat. A kinyitás alkalmával kiderült, hogy a gázosítás a rossz tömítés miatt nem járt olyan eredménnyel, mint ahogy ezt Bauer várta. Többen az elgázosítottak közül ki tudtak még vánszorogni a barakkból és mi is sokat kicsempésztünk, akik a friss levegőn Rohoncig velünk jöttek, de itt később a németek kb. 268 embert kivégeztek. Vádolt is állandóan segített a még mozgóképes betegeknek a halálbarakkból való kicsempészése tekintetében.”

Horváth Ferenc és L. Kiss Csaba azt állítja, hogy technikailag megoldhatatlan lett volna a furnérlemezből készült, német gyártmányú barakkokban, illetve sátrakban gázkamrát berendezni, és a

27 Karsai (szerk.) 1962: II. kötet, 678.

28 DEGOB jegyzőkönyvi szám: 2246.

sörgyári táborba munkavégzés céljából bejáró kőszegiek sem értesültek arról, hogy efféle gyilkoló eszköz működött volna. Ennek alapján semmiképp sem tartható az, amit Szita Szabolcs ír *Halálérőd* című könyvében.

„A gázzal való gyilkolás gyakorlata egyedülálló volt az állásépítés történetében. Megvalósítása Bauer lágerparancsnok nevéhez fűződik. Bauer, mint SS Oberschaffführer a német koncentrációs táborok valamelyikéből ismerhette a gázzal való gyilkolás többféle változatát. Kőszegen takarókkal fedette és a rések tömésével légmentesítette azokat a sörgyári barakkokat, ahova a szelektált foglyokat behordatta. A bepermetezett, vagy tartályokból a belső térbe engedett gáz a bezárt, jobbra magatehetetlen emberek lassú halálát okozta. A kőszegi kezdetleges gázkamrának túlélői is voltak: ezeket a barakkok átvizsgálásakor agyonlőtték. A kiürítéskor 72–94 nagybeteg foglyot végeztek ki így.”²⁹

A dr. Rubányi Imre elleni népbírósi perben a vádnak nem sikerült bizonyítania, hogy a vádlott együttműködött volna a kőszegi tábor parancsnokával társai elpusztításában. A megidézett orvosok bizonyították, hogy velük egyetértésben azokat a betegeket vitték át a „halálbarakkba”, akinek nem volt remény a gyógyulásra, és a létszámukat akár azon az áron is igyekezett alacsonyan tartani, hogy szembeszegült a lágerparancsnokkal. Bodó Béla újságíró, tanú elmondta a bíróság előtt, hogy

„Bauer rendelkezésére történt a súlyos betegeknek a különválasztása. Bauer egy szadista ember volt, a halálbarakkba is bejött és pisztollyal kényszerítette az embereket, akik ki akartak jönni a barakkból. Azt nem tudom, hogy vádlott miképpen lett a tábor főorvosa. Rajtam mindenesetre segített, amikor beteg voltam, önként eljött hozzám és aszpirint is hozott.”

Winkler Béla fogász, tanú elmondta:

„kötelességemnek tartottam, hogy betegágyból keljek fel és a vádlott emberséges bánásmódjáról valomást tegyek. A vádlottal együtt voltam. Ő a bajtársiasság szabályait soha nem lépte át. Én az egyik beteg barakkban voltam, Rubányi és a többi orvosok is többször bejöttek és figyelmeztettek bennünket, hogy ha lehet, menjünk a napra és a levegőre, mert így biztosabb a gyógyulás. Azt, hogy én ma itt vagyok, kizárólag az orvosoknak köszönhetem. Minden századnak volt egy külön orvosa, a századorvosok voltak Nemes, Csillag és Endre. Tudomásom van arról, hogy nyolc napi terminus állt rendelkezésre a munkaképes és munkaképtelen deportáltak külön barakkokban való elhelyezésére. Egyik este, amikor már nagyon rosszul voltam, Rubányi bejött hozzám és külön ételt és gyógyszert hozott nekem. Én a láger egész struktúráját ismertem. Bauerről az a véleményem, hogy nem normális, és nem befolyásolható ember volt. Amit megígért, soha nem teljesítette. Én magam is többször fordultam hozzá, de nem állta a szavát és az ígéretét nem tartotta be. Bauerral a vádlott már csak azért sem lehetett bensőségebb viszonyban, mert a lágerparancsnok nagyon félt a tetűtől. Még Weiler is csak egy-két lépésről, vigyázállásban beszélhetett vele. Én Bauerral a vádlottat karonfogva nem láttam és lokális ismereteim alapján el sem hiszem.”

Jellemző, hogy a bíróság figyelmen kívül hagyta dr. Rubányi kérését, hogy idézze meg, és hallgassa meg a Celldömölkön élő Weiler Sándort, a sörgyári tábor „főjupóját”, aki legalább olyan sűrűn érintkezett Bauer táborparancsnokkal, mint ő, és pontos értesülései voltak tevékenységéről. Ahogy ezt dr. Rubányi még a tárgyalás előtt megírta a bíróságnak:

„A kihallgatni kért tanúkkal igazolni kívánom, hogy nem voltam részese a súlyos betegek kivégzésének és megkínzásának, mert azokat egyrészt életveszélyes fenyegetés alatt jelöltük ki, én pedig nem egyedül bíráltam el, hogy ki a súlyos beteg, hanem azokat két másik orvossal együtt döntöttük el.”

A „halálbarakkokba” olykor más módon is kerültek súlyos betegek:

„azon bajtársak követelésére, akik ilyen betegek mellett feküdtek vagy velük egy barakkban laktak és sem a szörnyű eltetvesedést, sem a maguk alá bocsájtott vizelet és bélsár bűzét nem bírták el.”

Ami a gázosítást illeti, dr. Rubányi Weilertől hallott róla először, majd másnap, amikor találkozott Bauerrel a barakkok között, megtagadta, hogy további betegeket helyezzen át a „halálbarakkokba”. Rubányi ugyanis azt vallotta, hogy a németeknek

29 Szita 1989: 184.

„valami rossz szándékuk van a betegekkel, és ehhez nem vagyok hajlandó segédkezet nyújtani. Bauer erre vérvörös lett s azt mondta, hogy a súlyos betegeket gázzal fogják tetvetleníteni, majd vonaton elszállítják őket. Arra a válaszomra, hogy ezt nem hiszem el, a legdurvábban rám ordított, hogy fogjam be a számat és szigorúan utasított a parancs végrehajtására s megfenyegetett, hogy ha szabotálni merem a parancsot, fejbe lő vagy botjával beveri a fejemet. (Ezt követően Bauer nem is állt velem szóba.)”

A tárgyalás során a védelem tanúi megcáfolták a vád tanúit, és a népügyésznek nem sikerült kétséget kizáróan bizonyítani azt sem, hogy Kőszegen gyilkolási céllal létrehozott gázkamra működött, mint ahogy azt sem, hogy ennek működtetésében, illetve a szelekcióban dr. Rubányi bűnösen közreműködött. Mindazonáltal a budapesti Népbíróság 1945. évi 16. napján hozott NB. BVII. 2380/1945/4. számú ítélete első fokon elmarasztalta dr. Rubányi Imrét és öt évi börtönre ítélte. Bizonyítottak látták, hogy *„a vádlott részese volt emberek törvénytelen kivégzésének és megkínzásának”*. Másik bűnnek azt tekintette, hogy

„1945. március végén a vádlott Authalban arra vállalkozott, hogy az ott állomásozó Volksbund részére orvosi szolgálatot fog teljesíteni. Belépett a Volksbund kötelékébe, egyenruhát kapott, lakhatási engedélyt a faluban és elvégezte mindazokat az orvosi teendőket, melyek a Volksbundnál szükségesek voltak. Vádlott tehát magyar állampolgár léte a német hadsereg kötelékébe lépett”.

Egyik vádpont képtelenebb volt, mint a másik. Ez is közrejátszhatott abban, hogy Rubányi doktort 1945 decemberében, négy hónapi fogság után szabadon bocsátották. Büntetése letöltését fellebbezése elbírálásáig nem kellett megkezdenie. A Népbíróságok Országos Tanácsa az elsőfokú bíróság ítéletét, 1947. május 22-én, „alaki semmiségi okból” megsemmisítette, és őt az ellene emelt vádak alól felmentette.

Horváth Ferenc és L. Kiss Csaba, a kőszegi Árpád-házi Szent Margit iskola tanárai, 2004 júniusában, a város határában, illegálisan feltárták a tömegsírok területét, és csontmaradványok mellett két emberi koponyát találtak. Ott, a Guba-hegyen, a Lovagló dűlő térségében volt egykor a dögte-mető, ahova a kőszegi fuvarosok szekereken szállították a tetemeket. A környéken több sírban mintegy kétezer munkaszolgálatos földi maradványait földelték el, és a csontok részben még ma is itt nyugszanak. 1947 márciusában több száz áldozatot exhumáltak, akiket aztán Budapesten, a Kozma utcai temetőben temettek újra. De még legalább ugyanennyien maradtak a területen. A hivatalos jelentések azonban arról szóltak, hogy minden elhunytat (2500 fő!) exhumáltak és méltó módon újratemettek. A terület nem sokkal később a határsáv része lett, és erdőt telepítettek rá. Az eltelt évtizedek alatt feledésbe merült, hol is vannak a tömegsírok. Szerencsére Horváth Ferencnek még gyerekként mesélték a fuvarosok, hogy hol hányták le a szekerekről a halottakat 1944–1945 telén, és arról is suttogtak, hogy az exhumálás nem volt teljes. A két tanár a titokban végrehajtott feltárással akarta bizonyítani a szóbeszéd valóságát. Amikor megtalálták a maradványokat, feljelentették magukat, hogy a hatóságok cselekedjenek. De négy évig semmi sem történt, közben még az az abszurd helyzet is előállt, hogy rövid ideig az iskola szertárában voltak a rendőrségtől visszakapott koponyák. Végre, négy év múlva, az Igazságügyi Szakértői és Kutatóintézet munkatársai feltárást végeztek a területen. Megállapították, hogy ott még további halottak vannak. A feltárt terület visszatemetésekor helyezték vissza a 2004-ben előkerült maradványokat. Az előkerült leletekből, ruhafoszványokból, gombokból 2009-ben megrázó kiállítást rendeztek.

Kőszeg még mindig nem nézett szembe mindazzal, ami a város határában a tragikus hónapokban történt. A helybeliek fejében teljes káosz uralkodik, az emberek összekeverik a Kőszegről deportált zsidókat azokkal, akiket később hurcoltak ide. Az 1985-ben emelt, rendszeresen megkoszorúzott, de feliratában a zsidókról szót sem ejtő munkaszolgálatos emlékmű sem ott áll, ahol a halottakat elföldelték. A határszéli magyar városban megtalálták a tömegsírt, ami még mindig jelöletlen, bokrok és fák borítják. A most Ausztriához, de 1945 márciusában még a Német Birodalomhoz tartozó Rohoncon (Rechnitz), ahol folytatódott a Kőszegen kezdett tömeggyilkosság, emlékművet állítottak, de nincs meg a sír: földradarral és légi felvételek elemzésével még most is keresik.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

Bakay Kornél 2002: Jegyzetek a Szálasi-bunker történetéről és feltárásáról. Kutatási napló, 2002. június 15. – 2003. január 31. *Savaria – a Vas Megyei Múzeumok Értesítője* (27.) 311–325.

Hoósné Péterffy Alexandra – Pál Ferenc – Rétfalvi Balázs (a kéziratot sajtó alá rendezte, a kötetet szerkesztette, a jegyzeteket és a mellékleteket készítette, valamint a képeket válogatta) 2015: *Kőszegi Krónika, 1938–1952. Székely László apátplébános feljegyzései*. Gencsapáti.

Horváth Ferenc – L. Kiss Csaba 2015: *Végijáték a határon, Kőszeg 1944–1945*. Budapest.

Hruza Judit 2002: Túlélni a holokausztot. *Holocaust Füzetek* (16.) 70–85.

Karsai Elek (szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta) 1962: „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” *Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon*. I. kötet: 1939. március – 1942. május. II. kötet: 1942. május – 1945. november. Budapest.

Kunt Gergely 2015: A nyilasterror hatása egy kamaszlány előítéleteire. In: Bódy Zsombor – Horváth Sándor (szerk.): *Társadalom a háborúban: Folytonosság és változás Magyarországon 1944/1945*. Budapest, 35–53.

Szita Szabolcs 1989: *Halálerőd*. Budapest.